

قرآن کریم
و فرهنگ تکمیل مکرمت‌ها
و فضائل در نهاد خانواده

حیا در احیاء نهاد خانواده و جامعه
از منظر قرآن و حدیث

سید حسین حر

حجاب قرآنی و نقش آن در نهاد خانواده

حجه الاسلام سید محمد رضا علاء‌الدین

مرضیه قاسمی

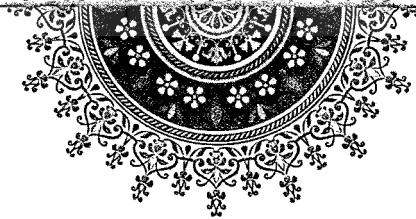
نقش تربیتی اعتدال در قرآن و نهج البلاغه

مریم شکریان

بازخوانی فرهنگ قرآن در مبارزه هدفمند

خانواده‌ها با اسراف و تبذیر

زهرا بداعی

■ چکیده :

این نوشتار به اهمیت (حیا) و آثار ارزشمند آن می پردازد. آنچه در این مقاله به شرح و توضیح و تبیین آن پرداخته می شود عبارتند از:

- ♦ مفهوم حیا
- ♦ حیا از منظر قرآن کریم و روایات
- ♦ برخی از اسوه های حیا و پاکدامنی
- ♦ حیا در زندگی خانوادگی و توصیه های ارزنده به پدران و مادران در خصوص فرهنگ سازی حیا در کانون خانواده
- ♦ حیای نابجا و بررسی انواع حیا های منفی
- ♦ دستاوردهای حیا با استناد به فرمایشات نبوی
- ♦ بهترین حیاها کدامند؟

■ کلید واژه :

حیا ، شرم ، پاکدامنی ، خانواده، اجتماع، سعادت‌مندی

■ مقدمه :

همواره یکی از دغدغه های فکری شخص مسلمان این است که چگونه کرامت توأم با عزت

و خوبیهاست و زمینه مطلوبی برای پاکی و جوانمردی است و رابطه تنگاتنگی با ایمان دارد بطوری که اگر ایمان نباشد حیاء هم نخواهد بود (میزان الحکمه، باب حیاء، ج ۳)

■ حیا از منظر قرآن کریم و روایات :

هنگامی که خداوند متعال انسان را آفرید، او را به حال خود رها ننموده و از مکتب انبیاء الهی که نشأت گرفته از سرچشمه ی وحی الهی است بهره مند نمود. در این راستا، پیامبران (صراط مستقیم) و یا به عبارتی راه سعادت‌مندی و تقرب به خداوند را به او نشان داده و در این مسیر مشغول هدایتش و پیوسته مقصد نهایی که در یک کلمه (قرب الی الله) است را برایش بازگو می نمودند. علاوه بر مکتب نبوت خداوند بر انسان منت نهاد و مکتب امامت که دنباله رو مکتب انبیاء و پیامبر عظیم الشان اسلام است، برای هدایت و سعادت‌مندی او قرار داد. از سوی دیگر علاوه بر هدایت بیرونی، خداوند انسان را به قوای درون مجهز ساخت، که در صورت بکارگیری آن و استفاده صحیح از آن، گام مهمی در جهت به کمال رسیدن و سعادت‌مندی او می باشد. از جمله این قوا و سرمایه ی ارزشمند که ریشه در فطرت آدمی دارد، (حیا و شرم) است .

در قرآن کریم آیات متعددی اشاره به این گوهر ارزشمند و موهبت الهی دارد و خداوند عزیز برای اعتلای شخصیت انسان ها و سلامت و امنیت خانواده و جامعه و رسیدن آنان به کمال دعوت به حیا نموده که پاره ای از آیات شریفه را بر می رسیم .

هنگامی که شیطان آدم و همسرش را وسوسه کرد در قرآن کریم چنین آمده است: (و به این ترتیب، آنها را با فریب (از مقامشان) فرود آورد و هنگامی که از آن درخت چشیدند، اندامشان (عورتشان) بر آنها آشکار شد و شروع کردند به قرار

نفس پیدا کند و یا به عبارتی با استفاده از چه راهکارهایی خود را به فضائل اخلاقی متصل و چگونه از زشتی ها و عیوب مختلف دور نماید ، و یا با استفاده از چه فاکتور ها و اهرم هایی می تواند، روابط فردی و خانوادگی و اجتماعی را توأم با (وزانت) و (وقار) و (اخلاق اسلامی) نمود. بدیهی است که یکی از مهمترین راه های رسیدن به کرامت و عزت نفس (حیا) است که صفت زیبای الهی و انبیاء و حضرات معصومین (علیهم السلام) و بندگان صالح و شایسته حضرت حق بوده و هست و خواهد بود. انسان های صالح پیوسته با رفتارهای عملی و اخلاقی خود دیگران را به (رعایت حیا) توصیه می نمودند. در صورت پدیدار شدن صفت زیبای حیا در ارکان مختلف زندگی چه آثار و برکات ارزشمندی به همراه خواهد داشت ؟ چگونه می توان در کانون خانواده و اجتماع حیا را حاکم نمود . مجموعه این عوامل و سوالات مرا واداشت تا به موضوعی تحت عنوان (حیا از منظر قرآن و روایات) بپردازم. به امید آنکه مورد رضایت قادر متعال و ساحت مقدس رسول الله (ص) و علاقمندان به خاندان عصمت و طهارت و مکتب علوی قرار گیرد .

■ مفهوم حیا :

حیا در لغت به معنی (شرم) و (آزرم) آمده است و به عبارتی پرهیز و خودداری از اینکه دچار بیم ملامت دیگران واقع نشویم . برای تحقق حیا زمینه هائی لازم است که عبارت است از حالت استحیاء و اعتقاد به اموری که حیاء از آنها لازم است. حیا نوری است که گوهر آن سینه ایمان است و معنای آن این است که در برابر هر آنچه با توحید و معرفت ناسازگاری است خویشتنداری کنی (مصباح الشریعه/ ۵۱۰) حیاء خوی زیبایی است که موجب رسیدن انسان به نیکی ها و کمالات می شود و حیاء رأس مکارم

در این راستا در قرآن کریم چنین آمده است

(به مومنان بگو چشمهای خود را (از نگاه به نامحرمان) فرو گیرند ، عفاف خود

را حفظ کنند ، این برای آنان پاکیزه تر است، خداوند از آنچه انجام می دهند آگاه است) (سوره نور /۳۰)

همچنین می فرماید :

(و به زنان با ایمان بگو چشم های خود را (از نگاه هوس آلود) فرو گیرند ، و دامان خویش را حفظ کنند و زینت خود را ، جز آن مقدار که نمایان است ، آشکار نمایند ، و اطراف روسری های خود را بر سینه خود افکنند(تا گردن و سینه با آن پوشانده شود) و زینت خود را آشکار سازند ، مگر برای شوهرانشان ...) (سوره نور /۳۱)

اظهار و مراد از زینت زنان ، مواضع زینت است ، زیرا که اظهار خود زینت از قبیل گوشواره و دست بند حرام نیست، پس مراد از اظهار زینت ، اظهار محل آنها است ^۱

در خصوص(حیای چشم) رسول الله (ص) فرمودند : (نگاه به نامحرمان، تیری زهر آلود از ناحیه ی شیطان است، هر کس از ترس خدا آن را ترک گوید ، خدا به او ایمانی می دهد که شیرینی اش را در دل احساس کند) ^۲

و باز می فرماید : (هرگز زنی با مردی خلوت نکند ، جز اینکه نفر سوم آنها شیطان خواهد بود) ^۳

امام علی(ع) در خصوص کنترل نگاه فرمود(حفظ نگاه مایه ی آرامش دل و کاهش حزن و اندوه است) ^۴؛

امام صادق (ع) در خصوص لباس فرمود : (جایز نیست زن هنگامی که از منزل خارج می شود ، لباس هایش براق و جذاب باشد) ^۵

داشتن حیا و شرم یک حالت روان شناختی

دادن برگهای (درختان) بهشتی بر خود، پروردگارشان آنها را ندا داد که:(ای شما را از آن درخت نهی نکردم؟ و نگفتم که شیطان برای شما دشمن آشکاری است) (اعراف/۲۲) یکی از آن دوزن که به حالت حیاء راه می رفت نزد موسی آمد و گفت پدرم (شعیب) تو را می خواند تا مزد آب دادنت را بدهد (قصص/۲۵) (فجاءته احداها تمشی علی استحياء)

از جمله نتایج و بازتاب های مهم که شرط اول حیا می باشد ، این است که انسان می خواهد خود را از زشتیها بپوشاند و عیبهای خود را مخفی نماید و یا به عبارتی از اینکه زشتیهایش آشکار شود ، خجالت می کشد و در این صورت حالت (حیا و شرم) در او پدیدار می گردد. البته حالت استحياء و حیا ورزیدن به کلیه افعال و جوارح انسان مربوط می شود و شامل راه رفتن ، سخن گفتن ، نگاه کردن ، غذا خوردن ، خوابیدن و عبادت کردن نیز می گردد. .

* اما یکی از مصادیق حیاء در کلام مقدس الهی که دستوری برای تمامی انسان هاست (پوشاندن شرمگاه) است.

از جمله آموزه هایی که در قرآن کریم مورد تأکید قرار گرفته و از نشانه های امنیت و بقای خانواده و استحکام جامعه و بنیان ارزش ها و هنجار های اسلامی به حساب آمده مسئله ی(حجاب و پوشش) می باشد. شایان ذکر است مساله حجاب و پوشش تنها اختصاص به زنان ندارد، بلکه از آنجایی که ساختار وجودی و خلقت زن توأم با ظرافت های ویژه ای است ، رعایت آن در مورد بانوان از حساسیت و منزلت و جایگاه رفیعی برخوردار است . در عین حال مردان نیز موظف به رعایت پوشش صحیح اسلامی هستند و این نشانگر حیاء و شرم آنها از خدا و بندگانش است .

که افراد شهوت ران را به فکر گناه می افکند سخن بگوئید. شایان ذکر است که غریزه جنسی در حد تعادل و مشروع عین سلامت است، اما گاهی که از این حد بگذرد نوعی بیماری خواهد بود تا آنجا که گاه به سر حد جنون می رسد که از آن تعبیر (جنون جنسی) می کنند.^۸

در ارتباط با حیای زبان، روایات زیادی از حضرات معصومین (علیهم السلام) به ما رسیده است از جمله: حارث گفت: از امیر المومنین (ع) شنیدم که فرمود: (هیچ چیزی به زندانی شدن طولانی، سزاوارتر از زبان نیست) هر چه کمتر سخن بگویی کمتر گناه کنی

از رسول خدا (ص) آمده است که فرمود: (زبان را نگهدار، که آن برای تو صدقه هست) و بعد فرمود: (بنده ای به حقیقت ایمان نمی رسد مگر اینکه زبانش را نگهدارد)^{۱۰}

امام صادق (ع) فرمود: (نجات مومن در نگاهداری زبانش است)^{۱۱} و همچنین علی (ع) فرمود: (هر که زبان خویش را نگه دارد، خداوند عیبش را ببوشاند)^{۱۲} امام سجاده (ع) در خصوص گناهان زبان فرمود: (بارالها به جای آنچه شیطان از آرزو و گمان بد و حسد به دلم می افکند، یاد عظمت و اندیشه در قدرت و چاره سازی بر دشمنم را در جانم قرار ده و هر سخن زشت و بیهوده و دشنام به آبروی کسی یا شهادت نادرست یا غیبت از مومنی غایب، یا ناسزاگوئی به کسی که حاضر است و مانند آن، که شیطان بر زبان من جاری می کند، تو آن را به حمد و سپاس خود، و افزونی در تنای خود، و بیان مجد و عظمت خود، و سپاس نعمت خود، و اعتراف به احسان خود و شمارش نعمت هایت بدل فرما)^{۱۳}

*در کلام مقدس الهی در راستای صفت پسندیده حیا حتی در راه رفتن و گام برداشتن به بانوان توصیه می نماید که با وقار راه بروید و به حیای دختر شعیب اشاره می نماید. (ناگهان یکی

است که در فطرت انسان ها بودیعه نهاده شده و رعایت آن برای همه انسان ها زیاست، اما برای زنان، فوق العاده زیاست.

در این راستا نبی مکرم اسلام (ص) فرمود: (همانا داشتن شرم و حیا برای هر کسی نیکو است ولی برای زنان نیکوتر و زیباتر است)^۶

و نیز فرمود: (هر دینی منشی دارد و منشی اسلام حیا است)^۷

و فرمود: (حیا ده جزء دارد که نه جزء آن در زنان است و یک جزء در مردان) (کنز العمال/۵۷۶۹)

با توجه به کلام مقدس الهی و سخنان حضرات معصومین (علیهم السلام) آشکار نکردن مواضع زینت از سوی زنان، از جمله نشانه های حیا و حفظ عفاف و پاکدامنی و پرهیز از نگاه های آلوده نیز هم به مردان و هم به زنان توصیه شده است.

*از مصادیق و آموزه های قرآنی، حیا در گفتار و زبان است. و یا به عبارتی زبان آینه تمام نمای روحيات انسانی است و نبایستی جز در راه حق و خشنودی خداوند، از آن استفاده نمود. اگر زبان در مسیر نیکی ها و خیرات و حسنات قرار گرفت، موجبات اعتلای شخصیت و خشنودی حضرت حق را به ارمغان می آورد. و اگر از کنترل و مهار انسان خارج شد فجایع و مصیبتها و گناهان بسیاری به همراه خواهد داشت. در این راستا قرآن چنین می فرماید:

(...به گونه ای هوس انگیز سخن نگوئید که بیمار دلان در شما طمع کنند و سخن شایسته بگوئید.) (سوره احزاب/ آیه ۳۲)

به هنگام سخن گفتن، جدی و خشک و بطور معمولی سخن بگوئید، نه همچون زنان کم شخصیت که سعی دارند با تعبیرات تحریک کننده که گاه توأم با ادا و اطوار مخصوصی است

کونز

فصلنامه فکری

عبارتی انسان هایی که در وجودشان ایمان الهی و اعتقاد به خداوند، مملو شده، از اینکه خود را به ورطه گناه و آلودگی کشانند، بیزارند و با

برخورداری از عقلانیت معنوی همواره در این فکر فرو می روند که (خدا چه چیزی را زشت و گناه می داند) پس نباید مرتکب گناه و معصیت شویم و اینان، سر بر آستان بندگی حق می ساینند و به وضوح این مسأله را در یافته و به آن یقین دارند که (عالم محضر خداست پس در محضر حق معصیت نکنیم)

شایان ذکر است که حیا و پابندی به آن مربوط به سن خاصی نیست، بلکه هر چقدر به معرفت و بصیرت انسان افزوده شود، قطعا نجابت و حیای آن فزونی می یابد، پس همگان موظف به رعایت حیا هستند. حتی در کلام مقدس الهی اشاره شده که زنان سالخورده ایی که امید به ازدواج ندارند، نیابستی در برابر مردم خود آرایی کنند و پوشش برای آنها برتر است (سوره نور/ ۶۰). رسول گرانقدر اسلام (ص) فرمود: (من بعد از خودم، از سه چیز برای امت خود می ترسم: (یکی گمراهی بعد از شناخت و معرفت، دیگری فتنه های گمراه کننده، و شهوت شکم و دامن) ۲۰.

*از مصادیق بسیار مهمی که نقش ارزنده ای در سلامت فرد و اجتماع دارد و به فزونی حیا کمک زیادی می نماید، مسأله ازدواج است که در فرمایشات الهی و سنت نبوی به آن تأکید زیادی شده است. بدیهی است که، اگر در امر ازدواج مطابق دستور خدا و حضرات معصومین (علیهم السلام) عمل نمائیم، از یک سو روابط جنسی، مشروع و ارضاء آن به نحوی خداپسندانه صورت می گیرد و از دوم سو از

از آن دو زن به سراغ او (موسی) آمد در حالی که با نهایت حیا گام بر می داشت. گفت پدرم از تو دعوت می کند تا مزد آب دادن (به گوسفندان) را که برای ما انجام دادی به تو بپردازد...^{۱۴} رسول خدا(ص) در ارتباط با ارزش و فضیلت حیا فرمود: (با فضیلت ترین جوانمردیها حیا است و میوه و ثمره حیا عفت و پاکدامنی است)^{۱۵}

امیر المومنین علی(ع) خطاب به جوانی از جوانان بصره فرمود: (سه خصلت است که در هر کس باشد دنیا و آخرت برایش صاف و سالم بماند، آن کس که به کار نیک فرمان دهد و خودش نیز بدان گردن نهد، و از کار زشت باز دارد و خودش نیز از آن دست کشد، و بر حدود و دستور خداوند محافظت نماید)^{۱۶}

*در ارتباط با اهمیت حیا و شرم و پرهیز از روابط نا سالم جنسی در کلام مقدس الهی هشدار های لازم داده شده و یکی از نشانه های بندگان صالح و عقیف را چنین ذکر نموده

(و... زنا نمی کنند، و هر کس چنین کند، مجازات سختی خواهد دید) (سوره فرقان/ آیه ۶۳)
و حتی هنگامی که شرایط ازدواج بنا به دلایلی مانند، نداشتن کسب و کار و یا نداشتن خانه و سایر مسائل مالی و اقتصادی، برای عده ای میسر نیست، توصیه به تقوی و پاکدامنی نموده است. و کسانی که امکانی برای ازدواج نمی یابند، باید پاکدامنی پیشه کنند تا خداوند از فضل خود آنان را بی نیاز گرداند... (سوره نور/ آیه ۳۳)

در این راستا نبی مکرم اسلام(ص) فرمود: (حیا کلید رسیدن به همه خوبیها و مانع زشتکاریهاست)^{۱۷} امام علی (ع) فرمود: (به وسیله عفاف اعمال پاک می شود)^{۱۸} امام صادق (ع) فرمود: کسی که حیا ندارد ایمان ندارد)^{۱۹}

گفتنی است که سه واژه ی (ایمان)، (حیا)، (عقل) با یکدیگر توأم و در ارتباط هستند و یا به

اختلاط زنان و مردان و روابط ناسالم جنسی جلو گیری می شود و از سوم سو بر استحکام کانون خانواده همراه با نسلی سالم و پویا افزوده خواهد شد و از چهارم سو به گسترش فرهنگ حیا عمق بخشیده ایم .

پس اگر شرایط ازدواج دختران و پسران را مهیا نمائیم و از مهریه های سنگین و تجملات بی مورد و اسراف های رایج در این زمینه، خودداری نموده و امر مقدس ازدواج را به صورتی آسان در آوریم، کمک بزرگ و خدمت خدا پسندانه ایی انجام داده ایم . در این راستا در کلام گوهر بار الهی چنین آمده است:

(مردان و زنان بی همسر خود را همسر دهید ، همچنین خادمان صالح صالحه و درستکار تان را ، اگر فقیر و تنگدست باشند همسر دهید، خداوند از فضل خود آنان را بی نیاز می سازد ، خداوند گشایش دهنده و آگاه است) (سوره نور / ۳۲).

امام علی (ع) فرمود : (ازدواج کنید، که ازدواج سنت رسول خدا (ص) است ، زیرا که آن حضرت فرمود : (هر که دوست دارد از سنت من پیروی کند ، از جمله سنت من ازدواج است)^{۲۱}

از مصادیق دیگر حیا که شرط ادب و نشانه ی شخصیت انسان های عاقل و مومن است، کسب اجازه در ورود به خانه های دیگران است . خداوند در این باره می فرماید:

(ای کسانی که ایمان آورده اید ، در خانه های غیر از خانه خود وارد نشوید تا اجازه بگیرید و بر اهل آن خانه سلام کنید ، این برای شما بهتر است ، شاید متذکر شوید) (سوره نور / ۲۷) . (و اگر کسی را در آن نیافتید ، وارد نشوید ، تا به شما اجازه داده شود ، و اگر گفته شده باز گردید ، باز گردید ، این برای شما پاکیزه تر است و خداوند به آنچه انجام می دهید ، آگاه است) (سوره نور / ۲۸).

همچنین خداوند می فرماید :

(ای کسانی که ایمان آورده اید در خانه های

پیامبر (ص) داخل نشوید، مگر به شما برای صرف غذا اجازه داده شود ، در حالی که (قبل از موعد نیاید و) در انتظار وقت غذا نشینید، اما هنگامی که دعوت شدید ، داخل شوید ، و وقتی غذا خوردید پراکنده شوید ، (و بعد از صرف غذا) به بحث و صحبت نشینید ، این عمل ، پیامبر را ناراحت می کند، ولی از شما شرم می کند (و چیزی نمی گوید)، اما خداوند از بیان حق شرم ندارد (... (سوره احزاب / آیه ۵۲).

این حکم در حقیقت تأکید و تکمیلی بر حکم گذشته است ، نه بی موقع به خانه ای که دعوت شده اید وارد شوید ، و نه اجابت دعوت را نادیده بگیرید ، و نه پس از صرف غذا برای مدتی طولانی درنگ کنید . بدیهی است تخلف از این امور موجب زحمت و درد سر برای میزبان است و با اصول اخلاقی سازگار نیست)^{۲۲}.

در حالات رسول خدا (ص) می خوانیم که وقتی می خواست وارد خانه دخترش فاطمه (س) شود بیرون در می ایستاد و اجازه می گرفت ، و یک روز جابر بن عبدالله با او بود پس از آنکه برای خود اجازه گرفت برای (جابر) نیز اجازه گرفت)^{۲۳}.

یکی دیگر از مصادیق حیا ، احترام به سالخوردگان و پیران می باشد . در این راستا رسول خدا (ص) فرمود : (هر جوانی که به یک پیرمرد احترام بگذارد ، خداوند در هنگام پیری او کسی را می فرستد که از او احترام کند . و فرمود : خداوند شرم دارد از اینکه پیر مردی را عذاب کند و می فرماید : از ما نیست کسی که به صغیر ما رحم نکند و به کبیر ما احترام نگذارد و فرمود : از مشایخ احترام کنید ، تعظیم مشایخ احترام به خداوند متعال است و هر کسی از پیر مردان احترام نکند از ما نیست)^{۲۴}.

برخی از اسوه های حیا و پاکدامنی :

قرآن کریم یکی از قهرمانان و اسوه های

کونز

فصلنامه قرآنی

۳۳

و شفقت می شد و افراد نیازمند و مراجعانی را که کار داشتند ، مراعات می کردند و پناهگاه و مأمونی برای غریبان بودند . بدیهی است که

چنین مجلسی ، زمینه ساز تربیت روحی و ادب اجتماعی است .^{۲۶}

امیر المؤمنین علی (ع) به مردی از قبیله سعد فرمود: (...صبح یکی از روز ها رسول خدا (ص) به سراغ من و فاطمه (س) آمد و ما هنوز در بستر خواب بودیم ، فرمود : سلام بر شما . ما در آن شرایط حیاء کرده ، جواب ندادیم . بار دیگر فرمود : سلام بر شما باز جواب ندادیم ، بار سوم فرمود : سلام بر شما ، ما ترسیدیم که اگر جواب نگوئیم آن حضرت باز گردد ، زیرا عادت حضرتش چنین بود که سه بار سلام می کرد ، اگر جواب می شنید داخل می شد و گرنه باز می گشت . پس گفتیم : و سلام بر شما ای رسول خدا (ص) بفرمائید ، و حضرت داخل شد ...^{۲۷}

با توجه به اینکه پیامبر اکرم (ص) مصداق حیا و مکارم عالی اخلاقی بودند ، از ظلم ها و ستم ها و جسارت ها و بی ادبی هایی که مشرکان در حق حضرت روا داشتند ، با بزرگواری تمام آنان را عفو و مورد بخشش قرار دادند . از جمله در جریان فتح مکه با نهایت بزرگ منشی ، مشرکان را مورد عفو قرار داد و فرمود : (پس هم اکنون به شما چنان می گویم که برادرم یوسف گفت : امروز سرزنش بر شما نیست ... و سپس فرمود) فاذهبوا فاتم الطلقاء) بروید که شما آزاد شدگانید (^{۲۸} .

شایان ذکر است که این برخورد عالی پیامبر(ص) زمینه را برای گرایش مشرکان به سمت اسلام مهیا نمود .

در خصوص حیای زیبای پیامبر (ص) آمده

حیا را حضرت یوسف(ع) عنوان کرده است . همسر عزیز مصر علت زندانی نمودن یوسف (ع) را تقاضای نا مشروع و مراوده با او می داند ، در حالی که یوسف(ع) عفت و پاکدامنی را بر گزید و در چنان شرایطی به خداوند متعال پناه برد . در سخن گرنامه الهی چنین آمده است :

(یوسف گفت : پروردگارا، زندان نزد من محبوبتر است از آنچه اینها مرا به سوی آن می خوانند و اگر مکر و نیرنگ آنها را از من باز نگردانی ، به سوی آنان متمایل خواهم شد و از جاهلان خواهم بود ، پروردگارش دعای او را اجابت کرد ، و مکر آنان را از او بگردانید چرا که او شنوا و داناست)^{۲۵}

از دعای حضرت یوسف به درگاه خداوند نکاتی در ذهن متبادر می گردد.

انسان بایستی همیشه و همه جا خداوند را حاضر و ناظر اعمال خود ببیند

انسان در همه عرصه ها به خداوند نیازمند است ، بویژه در عرصه های خطر ناک ، نیازمندیش مضاعف می گردد

اگر انسان یاد خداوند را در همه امور مد نظر قرار دهد ، یقیناً خداوند دعایش را مستجاب و زمینه ی عاقبت بخیر اش را فراهم می نماید .

■ حیای پیامبر اکرم (ص) :

درونمایه جلسات و نُقل جلسات محافل ، گاهی بیان کاستی ها ، زشتی ها و عیوب دیگران است و به استناد از این و آن سپری می شود و حریم ها مراعات نمی گردد . به روایت امیرالمؤمنین (ع) مجلس پیامبر(ص)مجلس بردباری ، شرم و حیا ، صدق و امانت بود ، سر و صدا و فریاد در آن مجلس شنیده نمی شد ، حرمت افراد مورد هتک قرار نمی گرفت و در پی لغزش دیگران و عیب جویی از آنان نبودند ، همه اهل پیوند و صفا و ارتباط بر محور تقوا بودند ، بزرگان و سالخوردگان مورد تکریم و احترام قرار می گرفتند ، به خرد سالان ، ترحم

است ، جابر گوید : هرگز نشد کسی از حضرت چیزی بخواهد و ایشان نه بگوید. ابن عتیبه گوید : اگر چیزی حاضر نداشت وعده آن را می داد . رسول خدا (ص) فرمود : (هر که از ما چیزی بخواهد اگر آن را داشته باشیم از وی دریغ نمی کنیم) .^{۲۹}

■ حیات حضرت زهرا (سلام الله علیها) :

امیر المومنین علی (ع) فرمود نایبایی اجازه خواست و بر فاطمه وارد شد . فاطمه خود را پنهان کرد و رسول خدا (ص) به فاطمه فرمود: از چه رو در حجاب رفتی و حال آنکه این مرد نایبنا تو را نمی بیند ؟ عرض کرد : اگر او مرا نمی بیند من او را می بینم و او می بوید . سپس پیامبر (ص) فرمود گواهی می دهم که تو پاره تن منی^{۳۰} . حضرت زهرا (س) سمبل و نمونه یک همسر شایسته و یک همتای بایسته و یک شریک زندگی برازنده و یک همراه و همراز آزاده و بزرگ در راه تقرب به خدا و طالب خشنودی اوبود و در این راه از هیچ مهر و ایثار دریغ نمی ورزید و دیگران را بر خود مقدم می داشت و با سختی های زندگی دلیرانه رو به رو می گردید تا گرد و غبار اندوه و رنج زندگی بر دل مصفای همتای زندگی اش امیر المؤمنان و فرزندان ارجمندش نشیند. در جواب امیر المؤمنان که پرسید : فاطمه جان ، چرا نگفتی چیزی در خانه نیست تا فراهم آورم؟ گفت: علی جان من از پروردگارم حیا می کنم که چیزی را که تو بر فراهم آوردن آن توان نداری ، آن را از تو بخواهم و فراهم آوردن آن را از شما درخواست کنم^{۳۱} در خصوص حیات و عفاف والای حضرت زهرا(س) آمده است: (هنگامی که ایشان در آستانه ی شهادت بود ، دوست نداشت بعد از مرگ جسمش را در منظر دیگران قرار دهند و از اینکه جنازه او را روی پاره تخته ای قرار دهند ناراحت بود و این ناراحتی را برای اسماء دوست و پرستارش گفت . اسماء به حضرت فاطمه (س) عرض کرد

، زمانی که در حبشه بودم ، دیدم آنان برای این منظور چیزی می ساختند ، اگر خواستید برای شما بسازم ؟ حضرت فرمود آری ، آنگاه اسماء تختی طلبید و آن را واژگون کرد و سپس شاخه های خرما طلبید و بر پایه های آن بست و جامه بر آن افکند و گفت : آنها را این طور دیدم که تابوت می ساختند . فاطمه فرمود : مانند این برای من بساز، که مرا بیوشاند . خداوند تو را از آتش حفظ کند .^{۳۲}

■ حیا در زندگی خانوادگی :

وجود مقدس پیامبر (ص) می فرماید: (همانا من برای اتمام مکارم اخلاقی مبعوث شدم) بدیهی است که یکی از مهمترین مکارم اخلاقی پایبندی به صفت حیا و شرم است . این صفت به طرق مختلف در زندگی انسان بروز می یابد و انسان بایستی بر اساس (حیا) در ابعاد مختلف زندگی ، رفتار های اجتماعی و خانوادگی خود را تنظیم نماید .

یکی از مهمترین کانون های ارزشمند ، کانون خانواده است. اگر بخواهیم این کانون در راستای رضا و خشنودی الهی و دستورات او انجام گیرد ، لزوماً بایستی حیا را در آن کانون رعایت کنیم . مسائلی از قبیل روابط جنسی میان پدر و مادر در کانون خانواده بایستی در زمان های معینی و در یک خلوتگاه خاص صورت پذیرد و فرزندان به هیچ وجه به خلوتگاه آنان وارد نشوند و از روابط زوجین مطلع نگردند. در کلام مقدس الهی در آیه ۵۸ سوره نور به این مسئله اشاره شده است که بدون اجازه به خلوتگاه وارد نشوید . فرزندان بالغ در خانواده نیز موظفند در هر وقت بدون اجازه در اطاقی که دو همسر قرار دارند ، وارد نشوند ، حتی کودکان نابالغ که مرتباً نزد پدر و مادر هستند ، نیز آموزش داده شوند که لااقل در سه وقت قبل از نماز صبح و بعد از نماز عشاء و هنگام ظهر که پدران و مادران به استراحت می پردازند)

امام صادق (ع) نیز یاد آور می شوند که :
(وقتی دختر بچه به سن شش سالگی رسید برای تو شایسته نیست او را بیوسی) ^{۳۸}.

امام محمد باقر (ع) در خصوص خواب فرزندان فرمود : (بایستی بستر خواب پسر بچه ده ساله را از زنها جدا کنید) ^{۳۹}.

و همچنین فرمود: (بپرهیز از روابط جنسی در جایی که کودک میزی تو را می بیند و رفتارت را آنچنان درک می کند که قادر است به خوبی برای دیگران توصیف و تشریح نماید) ^{۴۰}.

امام صادق (ع) نیز فرمود: (موقعی که در اتاق ، کودکی حضور دارد، مرد با همسر خود نیامیزند ، زیرا این عمل ، طفل را به راه بی عفتی و زنا کاری سوق می دهد) ^{۴۱}.

در تحقیقی که بر اساس چهارصد نامه ارسالی از نوجوانان و جوانان به رادیو (به عنوان برنامه آینده سازان) به عمل آمده است، در موارد متعددی نوجوانان و جوانان ، علت اصلی خود ارضائی را در جریان قرار گرفتن مسائل خاص والدین و یا مشاهده این عمل ذکر کرده اند ، به گونه ای که ضربات جبران ناپذیری بر سلامت روانی و اخلاقی آنها از این طریق وارد شده است) ^{۴۲}.

نوجوانی از تهران بدون ذکر سن و مقطع تحصیلی خود نوشته است : (دختری شاد و شاگردی ممتاز بودم . اما با رسیدن سنین بلوغ بدبختیها ی من آغاز شد ... (در این قسمت از نامه او به نحوه اطلاع یافتن از آمیزش پدر و مادر خود اشاره می کند که در اثر بی مبالاتی و بی احتیاطی آنان در این امر صورت گرفته بود و این عمل آنان، فشار روحی و روانی شدیدی به او وارد ساخت و سپس ادامه می دهد که

بدون اجازه وارد نشوند. بر خلاف آنچه بعضی از ساده اندیشان فکر می کنند که کودکان سر از این مسائل در نمی آورند ، ثابت شده است که کودکان (تا چه رسد به بزرگسالان) روی این مسئله فوق العاده حساسیت دارند و گاه می شود سهل انگاری پدران و مادران و بر خورد کودکان به منظره هائی که نمی بایست آن را ببینند ، سر چشمه ی انحرافات اخلاقی و گاه بیماری های روانی شده . ^{۳۳}

لذا به پدران و مادران توصیه شده که این مسئله را جدی بگیرند ، و فرزندان خود را عادت به گرفتن اجازه ورود بدهند ، و همچنین از کار های دیگری که سبب تحریک فرزندان می گردد از جمله خوابیدن زن و مرد در اتاقی که بچه های ممیز می خوابند تا آنجا که امکان دارد پرهیز کنند و بدانند این امور از نظر تربیتی فوق العاده در سرنوشت آنها موثر است .

پیامبر (ص) در حدیثی فرمود : (مبادا در حالی که کودکی در گهواره به شما می نگرد آمیزش جنسی کنید) ^{۳۴}. شایان ذکر است که صفت شرم و حیا و رعایت آن مخصوصاً در کانون خانواده، از جانب پدر و مادر و همچنین به فرزندان توصیه شده است تا جایی که در حدیثی از وجود مطهر رسول خدا (ص) آمده است: (پسر از پسر ، پسر از دختر ، و دختر از دختر ، وقتی به ده سالگی رسیدند ، حتماً باید خوابگاهشان از هم جدا شوند) ^{۳۵}.

در خصوص بوسیدن ، وجود مُتَوَر رسول الله (ص) فرمود: (دختر بچه شش ساله را ، پسر بچه نبوسد و همچنین زن ها از بوسیدن پسر بچه ای که سنش از هفت سالگی تجاوز کرده است ، خود داری کنند) ^{۳۶}.

امیر المومنین علی (ع) نیز می فرماید: (وقتی دختر بچه ، شش ساله شد مرد نا محرم حق ندارد او را ببوسد و همچنین نمی تواند او را در آغوش بگیرد) ^{۳۷}.

...به مرور زمان تاب و تحمل خود را از دست داده بودم و به طور کلی حالم دگرگون شده بود . احساس می کردم که تمایلات خفته ای در من بیدار شده است که نمی توانستم با کوشش فراوانی که در قبال آن انجام می دادم ، جلوی آنها را بگیرم و همین مسأله باعث شد که من مبتلا به (خودارضایی) شوم و بعد ها بر اثر این عمل زشت به بیماریهای گوناگون مبتلا شدم که نمی دانستم اثرات آن خود ارضائی می باشد . اما بعد ها با پی بردن به اثرات شوم آن و این که این عمل از گناهان کبیره است آن را ترک کردم و در مقابل خداوند توبه کردم اما هرگز تصور نمی کنم که خداوند مرا ببخشد)

نامه فوق، نمونه ای از موارد متعددی است که به دلیل بی بند و باری والدین و عدم حساسیت نسبت به مسأله بلوغ، انحراف خود ارضایی را در نوجوان به وجود آورده است . خانواده آسیب زا ، از سوئی با عدم محافظت اخلاقی از روابط زنا شویی بین خود ، به احساسات ملتهب و پر قدرت بلوغ دامن می زنند و آنها را بر حسب تحریک غریزه جنسی، به خود ارضایی و سایر انحرافات سوق می دهند و از سوی دیگر با عدم رعایت وظایف اخلاقی و الهی خود ، در قبال فرزندان، به رابطه معیوب و نامطلوب شکل می دهند .^{۴۳}

با توجه به آنچه در خصوص حیا در زندگی خانوادگی ارائه شد ، مسائلی در ذهن متبادر می گردد که به شرح ذیل است :

۲- پدر و مادر در کانون خانواده ، بایستی مکارم اخلاقی و تربیتی را با توجه به دستورات قرآن و سیره حضرات معصومین (علیهم السلام) و سخنان ارزنده ی آنان، به فرزندان خود آموزش داده و هر کدام به عنوان یک الگو برای فرزندانشان باشند . بدیهی است رفتار های غلط و نابخا و دور از ادب پدر و مادر ، تأثیرات منفی و ناهنجاری روی فرزندان بجای می گذارد و موجبات بی حیایی آنها را فراهم می نماید .

۳- عمل به دستورات خداوند و حضرات معصومین (علیهم السلام) بویژه در راستای مسائل خانواده ، از یک سو موجب تحکیم خانواده و مبانی آن و از دوم سو پایبندی به ارزش ها و فزونی حیا و از سوم سو موجب تحکیم جامعه و سلامت آن می گردد . زیرا جامعه تشکیل شده از خانواده های متعدد است ، پس سلامت خانواده به سلامت اجتماع کمک بسیاری می نماید

۴- پدر و مادر باید در خصوص تعلیم و تربیت فرزندان مطابق دستورات الهی و حضرات معصومین (علیهم السلام) عمل نمایند که در این صورت پاداش عظیمی در پیشگاه خداوند متعال دارند . حضرت رسول اعظم (ص) فرمود: (کسی که دختری داشته باشد و او را نیک تربیت نماید و از نظر علم خوب تعلیمش دهد، همانا چنین دختری مانع رسیدن آتش چهنم به والدین خود خواهد بود .)^{۴۴}

حیای نابجا :

گاهی اوقات مسائلی برای انسان رخ می دهد که ممکن به علت عدم آگاهی و شناخت ، نداند که آیا باید حیا پیشه کند یا واقعاً جای حیا کردن نیست . اینکه کجا صفت حیا ممدوح است نمونه هایی از آن را که در قرآن و فرمایشات حضرات معصومین (علیهم السلام)

۱- پدر و مادر در کانون خانواده، نقش بسیار سرنوشت سازی دارند که اگر بدرستی به وظائف الهی و شرعی خود عمل نمایند، می توانند موجبات رشد و اعتلای خانواده را مهیا نمایند و اگر خدای ناکرده از وظائف الهی و شرعی غفلت نمایند موجبات تزلزل و سستی ارکان خانواده را فراهم نموده و قطعاً در پیشگاه خداوند و فرزندانسان مسوولند .

از گفتن این کلمه شرم نکنند

۲* مشورت : گاهی

انسان در کاری که می خواهد انجام دهد

، دچار شبهه یا مشکلاتی می گردد ولی به خاطر آن که دیگران او را بی عرضه و نا لایق نخوانند ، حیا می کند مشکلش را با کسی در میان بگذارد و چه بسا این امر باعث خسارت و مشکلات بزرگتری می گردد.

۳* خطابه : انسان گاهی برای ارشاد یا دفاع

از حق یا تبیین مطلبی باید در جمعی سخنرانی کند و چه بسا با عکس العمل های مختلفی در جمع روبرو شود که اینجا باید با تسلط سخن بگوید و از این که در حضور جمعی سخن می گوید حیا نکند.

۴* مخالفت با رسم غلط : گاهی آداب و

رسوم غلطی در جامعه جا افتاده است که خلاف حکم خداست و اینجا انسان باید با آن آداب مخالفت کند و این که بگوید حیا کردم و مجبور شدم این آداب غلط را بپذیرم ، پذیرفته نیست .

۵* صدقه دادن : بعضی به خاطر آن که

پول اندکی دارند از صدقه دادن حیا می کنند. در روایات چنین حیایی هم نفی شده است. در روایتی از امیر المؤمنین علی (ع) می خوانیم (که از بخشش کم شرم نکن، چرا که محروم کردن سائل کمتر از آن خواهد بود)

۶* کار خیر : مورد دیگری که حیا کردن

در آن ممنوع است حیا در انجام دادن عمل

به آن اشاره شده را در صفحات قبل آوردیم. اما این که در چه مواردی حیا مذموم است و یا به عبارتی حیای منفی چه مواردی هستند ، جای تأمل و بررسی است . در مجموع حیا بستگی به اهداف عالیه اخلاقی انسان دارد و رعایت اعتدال در آن عقلانی است یعنی نباید به مرحله ی افراط کشیده شود و نه مرحله ی تفریط ، به طوری که بعضی از اوقات انسان چیزی را عیب می داند که زشت نیست و کمبودی برای آن محسوب نمی گردد و یا خیال می کند که

ضعفی دارد اما در واقع ضعف نیست . رسول گرانقدر اسلام (ص) فرمود : (حیا بر دو قسم است حیای عقل و حیای حمق ، حیای عقل علم است و حیای حمق جهل است)^{۴۵}. در ذیل به نمونه های حیای منفی و نابجا می پردازیم

الف) حیا در کسب علم : اولین موردی که

حیا در آن روا نیست ، کسب علم است. اگر لازم شد برای یادگیری مطلبی از کسی سوال پرسید، دیگر حیا معنای ندارد چرا که حیا در کسب علم محرومیت به دنبال می آورد

ذکر مثال : گاهی لازم است، انسان برای

بیان حرف حقی از مثالی در سطح پائین استفاده کند که برای همه ملموس باشد، اما حیا می کند و آن را دون شأن خود می داند. مثال رکیک و زشت نیست، اما در سطح مردم کوچک و بازار است این هم حیای حمق است .

۱* اقرار به جهل : مورد دیگری که که از

حیا نسبت به آن نهی شده ، مربوط به اساتید ، معلمان و روحانیون است که اگر چیزی را نمی دانستند ، قاطعانه بگویند (نمی دانم) و

خیر است . روایت زیبایی است که هم از امیر المومنین و هم از امام زین العابدین (علیها السلام) نقل شده که فرمودند: (مومن عمل خیر را از روی ریا انجام نمی دهد و به خاطر حیا آن را ترک نمی کند)

۷* اشتغال های معمولی : مورد بعدی که حیا نسبت به آن نکوهش شده است ، در مورد کارهایی است که به غلط و از روی تکبر آن را دون شأن خود می دانیم . مثلاً یک پزشک بر خود عار می بیند که در یک روستا در مناطق دور افتاده به طبابت بپردازد . امیر المومنین علی (ع) می فرمایند : (حیای بی مورد ، مانع رزق می شود)

۸* همنشینی با مستضعفان : برخی در شأن خود نمی بینند با انسان های محروم هم صحبت شوند و از این کار حیا می کنند . (که این همان حیای حمق و نشأت گرفته از کبر و غرور است) .

۹* ساده زیستی : مردان الهی از پوشیدن لباس های ساده و معمولی شرم نمی کردند .

۱۰* خدمت به میهمان : آدمی هر چند هم منزلتش بالا باشد ، نباید نسبت به خدمت کردن به میهمان خود حیا کند . امام علی (ع) می فرمایند : در سه چیز نباید حیا کرد ، اول خدمت به میهمان

۱۱* احترام به پدر و معلم : انسان نباید به خاطر اینکه بزرگ شده و به جایی رسیده و از نظر علمی و اجتماعی ، وزانتی پیدا کرده ، از احترام گذاشتن به پدر و معلم حیا کند . امیر

المومنین علی (ع) یکی دیگر از موارد که نباید از آن حیا کرد را بر خاستن پیش پای پدر و معلم می دانند .

۱۲* دفاع از حق : گاهی انسان حقی دارد و به آن هم نیازمند است ، ولی کم روئی او ، نه گذشت و ایثار ، باعث می شود حق خود را مطالبه نکند . این باز از مواردی که نباید حیا کرد .

۱۳* درخواست از خدا و اولیایش : از دیگر جاهایی که حیا جایز نیست ، درخواست از خداوند و واسطه های فیض یعنی معصومین (علیهم السلام) است . انسان در درخواست از هموعان خودش باید حیا را رعایت کند اما در مورد منابع فیض و رحمت دیگر حیا جایگاهی ندارد .^{۴۶}

■ دستاوردهای حیا :

در حدیثی از وجود مقدس رسول خدا (ص) آمده است که دستاوردهای حیا : (نرمخویی ، مهربانی ، خدا را ناظر دیدن در نهان و عیان ، سلامت (روحی و جسمی) ، دوری کردن از بدی ، خوش رویی ، بخشندگی ، پیروزی و خوشنامی در میان مردم ، اینها فوایدی است که خردمندان از حیا می برند ، پس خوشا به حال کسی که اندرز خدا را بپذیرد و از رسوا گری او بیم کند)^{۴۷}

■ بهترین حیاها :

۱- حیا از وجود خداوند :

اگر انسان عظمت خداوند را درک کند و

کونز

فصلنامه فتاوا

۳۳

همراه تو فرشته ای
گرامی است که بر تو
گماشته شده است تا
آنچه را انجام می دهی
، ثبت کند و بر سری هم
که از مردم پنهان می داری ، آگاه است ، پس
شرم کن (۴۹) .

۳- حیا در حضور ائمه اطهار علیهم السلام:

ما ائمه را شاهد و ناظر بر اعمال می دانیم
 . آنها شاهدان و گواهان دنیای فانی هستند و
کسی که متوجه باشد در هر حال در حضور ائمه
است ، دیگر از هر گونه گناه و خطا و کم کاری
و ترک وظیفه حیا می کند. در روایت داریم آنگاه
که فرشتگان بخواهند عملی را به سوی خداوند
بالا ببرند ، نخست بر امام زمان (عج) عرضه
می کنند و سپس بر تک تک ائمه اطهار تا
اینکه بر رسول خدا (ص) عرضه می شود و پس
از آن بر خدا عرضه می گردد. ۵۰

■ نتیجه :

با توجه به آنچه پیرامون بحث حیا گفته آمد
 ، ارزش والای آن پدیدار گردید . در واقع توجه
به صفت زیبای حیا که از آن تعبیر به لباس
اسلام شده است ، زمینه ی اعتلا و معرفت و
تقرب یافتن به محضر حق که کمال شایسته ی
انسان است را برای او هموار می نماید . حیا به
عنوان یک دستور الهی است و تأکید بسیاری در
فرمایشات حضرات معصومین (علیهم السلام)
در خصوص آن شده، پس بایستی ابتدا در نهاد
خانواده و سپس اجتماع فرهنگ سازی شود

توجه به حضور او داشته باشد و یا به عبارتی او
را حاضر و ناظر اعمال خود بداند ، از کارهای
زشت و از گناهانش بیشتر خجالت می کشد و
این یکی از بالاترین نوع استغفار است . استغفار
از روی حیا یکی از بهترین انواع استغفار هاست
و لذا بهترین حیا ، حیا از خداست . در حدیث
قدسی آمده است که : (ای فرزند آدم ، هیچ
روز جدیدی نیست مگر اینکه از ناحیه من روزی
جدیدی به تو می رسد و هیچ شبی نیست مگر
اینکه ملائکه من عمل قبیحی از ناحیه تو به من
گزارش می کنند ، رزق مرا می خوری و نافرمانی
مرا می کنی و هروقت مرا بخوانی درخواست تو
را اجابت می کنم . خیر من به سوی تو سرازیر
است و حال آنکه شر تو به سوی من بالا می آید
 . چه خوب مولائی هستم من ، و چه بد ، بنده
ای هستی تو . هر گاه از من خواسته ای داشتی
به تو عطا کردم و بدی های تو را یکی پس از
دیگری می پوشانم ، من از تو خجالت می کشم
ولی تو از من حیا نمی کنی) (۴۸) .

۲- حیا از ملائکه :

مومن به وجود ملائکه ایمان دارد و به
خصوص از ملائکه ای که مُوکل انسان هستند
، حیا می کند .

امام صادق (ع) می فرماید : (هر کس در
خلوت زمینه گناه برایش فراهم گردید و خداوند
را مراقب خود بداند و از فرشتگان نگهبان حیا
کند ، خداوند همه گناهان او را می آمرزد . هر
چند به اندازه ی گناهان جن و انس باشد . اصلاً
از فلسفه های وجود این ملائکه حیای بندگان
از گناه است . حضرت می فرماید : (بدان که

تا از آثار ارزشمند آن همچون، روابط سالم اجتماعی، دینداری و پایبندی به حدود الهی، حجاب و پوشش صحیح، کنترل نگاه و زبان، احترام متقابل به یکدیگر، رعایت حقوق انسانی و شهروندی و... برخوردار شویم. در صورت شکوفائی فرهنگ حیا و استفاده صحیح و بجا و خدا پسندانه از آن، گذشته از آن که کانون خانواده را به سعادت‌مندی و مهر ورزی توأم با عواطف شایسته‌ی انسانی می‌رسانیم، زمینه‌ی شکوفائی یک جامعه سالم و پویا و سعادت‌مند و مترقی و برخوردار از علم و دانش و تعهد و تخصص را مهیا می‌نمائیم.

- ۱- ترجمه تفسیر المیزان، ج ۱۵، ص ۱۵۲
 ۲- بحار الانوار، ج ۱۰۴، ص ۲۸
 ۳- مستدرک الوسائل، ج ۱۲، ص ۲۶۶
 ۴- بحار الانوار، ج ۱۰، ص ۲۵۲
 ۵- الکافی، ج ۵، ص ۱۸۳
 ۶- ارشاد القلوب، ج ۱، ص ۱۹۳
 ۷- منتخب میزان الحکمه، ص ۱۷۳
 ۸- تفسیر نمونه، ج ۱۷، ص ۲۸۹
 ۹- شیخ صدوق، خصال، ج ۱، ص ۳۱
 ۱۰- مشکاه الانوار، ص ۱۶۶
 ۱۱- ثواب الاعمال و عقاب الاعمال، ص ۴۱۹
 ۱۲- همان، ص ۴۱۹
 ۱۳- صحیفه کامل سجاده، دعای شماره ۲۰، ص ۱۷۲
 ۱۴- سوره قصص، آیه ۲۵
 ۱۵- وسائل الشیعه، ج ۱۴، ص ۲۲
 ۱۶- شیخ مفید، امالی، ص ۱۳۱
 ۱۷- منتخب میزان الحکمه، ص ۱۷۱
 ۱۸- غرر الحکم، ص ۳۶۳
 ۱۹- بحار الانوار، ج ۱۰، ص ۲۵۲
 ۲۰- الکافی، ج ۲، ص ۷۹
 ۲۱- سنن النبی، ص ۸۱
 ۲۲- تفسیر نمونه، ج ۱۷، ص ۴۰
 ۲۳- همان، ص ۳۹۹
 ۲۴- مشکاه الانوار، ص ۱۵۹
 ۲۵- سوره یوسف، آیات ۲۳ و ۲۴
 ۲۶- محدثی، سیره اخلاقی پیامبر اعظم (ص)، ص ۴۸
 ۲۷- سنن النبی، ص ۳۵ و ۳۴
 ۲۸- تاریخ یعقوبی، ج ۱، ص ۴۲۰ و ۴۲۱
 ۲۹- سنن النبی، ص ۵۲ و ۵۱
 ۳۰- ریحانه النبی (ترجمه ج ۳ بحار الانوار)، ص ۲۲۵
 ۳۱- کرمی، سیره و سیمای ریحانه پیامبر (ص)، ص ۲۷۲ به نقل از بحار الانوار
 ۳۲- ریحانه النبی، ص ۴۹۲ و ۴۹۵
 ۳۳- تفسیر نمونه، ج ۱۴، ص ۵۴۴ و ۵۴۵
 ۳۴- همان منبع، ص ۵۴۶
 ۳۵- التقیه، ج ۲، ص ۴۲۶
 ۳۶- مکارم الاخلاق، ص ۱۱۵
 ۳۷- وسائل الشیعه، ج ۵، ص ۲۸
 ۳۸- همان منبع، ص ۲۸
 ۳۹- مکارم الاخلاق، ص ۱۱۵
 ۴۰- وسائل الشیعه، ج ۵، ص ۲۸
 ۴۱- همان منبع
 ۴۲- شرفی، دنیای نوجوان، ص ۱۵۶
 ۴۳- همان منبع، ص ۱۵۶ و ۱۵۷
 ۴۴- کنز العمال، ج ۱۶۵، ص ۴۵۲
 ۴۵- مشکاه الانوار، ص ۲۱۹
 ۴۶- امیر حسین بانکی پور فرد، حیا، حیا منفی
 ۴۷- تحف العقول، ص ۲۲
 ۴۹- امیر حسین بانکی پور فرد، حیا، حیا منفی
 ۵۰- همان منبع

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات
 رفتار جامع علوم انسانی